

Peeglitagusel maal¹

Kreeklased muinas-heebrea rahvakirjanduses

Galit Hasan-Rokem

Lootusrikkalt alustanud Iisraeli populaarteaduslik folklooriajakiri *Yeda-Am* (see pealkiri on järjekordne ebaõnnestunud katse tõlkida terminit *folkloor* rahvuskeelde), mida tollal toimetas väljaande asutaja Yomtov Levinsky, avaldas 1957. aasta sügisel heebreakeelse tõlke professor Oskar Looritsa ülevaatlikust artiklist, mis käsitles juute eesti folklooris (Loorits 1957). Enne kui asun oma põhiteema juurde, tahan tutvustada Oskar Looritsa minu teada ainsat panust heebreakeelsesse uurimistöösse.

O. Looritsa ülevaade algab lühikese ajaloolise sissejuhatusega, mis viitab juudi kogukonna üsna hilisele (alles 17. sajandil) saabumisele Eestisse, kust nad umbes sada aastat hiljem minema kihutati ning kuhu neil lubati naasta alles 19. sajandi keskpaigas. Üksikuid juute mainitakse Eesti ürikutes juba alates 14. sajandist, teisalt jäi juutide hulk Eestis alati mõne tuhande elaniku piiresse (umbes 5000). Seega on tähelepanuväärne, et Tartu Ülikool oli üks esimesi ülikoole terves maailmas, kus loodi selleks väga ebasoodsal ajal, nimelt 1933. aastal, hebraistika õppetool, mida juhatas professor Lazar Gulkowitch. Ning kui ajalugu poleks teinud julma pööret koos natsismi võidukäiguga, võiks Jeruusalemma Heebrea Ülikooli juures tegutsev Hebraistika Instituut ehk kiidelda veel praegugi Eestis tegutseva eduka sõsarinstituudiga.

Teiseks viitas professor Oskar Loorits asjaolule, et eesti folklooris peaaegu puuduvad antisemitistlikud elemendid, kuigi see võib aja jooksul olla muutunud. Samas märkis ta, et eesti rahvaluules omistati juutidele tihti üleloomulikke, isegi maagilisi võimeid. Kuid neid peeti ka *salakavalateks ja nutikateks*, mis ei välista täielikult antisemitistlike sugemete leidumist eesti pärimuses. Väidetavalt oli näiteks juudi kohtamine halb enne, samas peeti juudi päritolu esemeid, näiteks nende leiba ja peakatet *kippat* võimsateks amulettideks, samuti hinnati kõrgelt vanade juudi naiste ravijavõimeid. Teiste Igavese Juudi muistendite seas on Carten Seeberg ja Mary

Barthold üles kirjutanud ka muistendi, mis räägib igivanast juudist, kes elas terve igaviku ja tõusis siis pilve peal üles taevasse.²

Oskar Looritsa sõnul on eesti rahvatraditsioon loonud ka n-ö apokrüüfilised Moosese raamatud (6. ja 7.). Need “taevakirjad” avaldati 1872. aastast pärit käsikirjade põhjal, nende hulka kuulub Moosese legendaarse eluloo Piiblis kirjeldatust erinev versioon, mis leidub ka keskaegsetes heebrea allikates.

Edasi tutvustab O. Loorits kolme teed, mida mööda on juudi ainek jõudnud eesti rahvapärimesse. Esimene neist on piibliaine rahvapärased mugandused. Siit on pärit paljud etioloogilised motiivid eesti rahvatraditsioonis. O. Looritsa järgi eelistab eesti rahvapärimus järgmisi piiblitegelasi: Aadam ja Eeva, Noa, Joosep, Mooses ja Saalomon. Ta viitab veel teistelegi juutidega seotud etioloogiatele, nagu miks juudid ei söö sealiha, miks juudid sülgavad habemesse, miks on paljudel juutidel punane habe, miks on neil pikad ninad ja miks nad kannavad *kippat*. Igal sellisel küsimusel põhineb mõni tõenäoliselt saksa algupära muistend.

Teiseks levikuteeks, mis on ka lähedasem käesoleva artikli teemale, peab Oskar Loorits 9.–12. sajandini kestnud Vene-Bütsantsi mõju. Üheks sealt pärinevaks motiiviks on sireenide ja merilõvide põlvnemine vaarao uppunud sõjaväest (Loorits 1935: 100).

Võrdlev-ajaloolise usundiurijate koolkonna andunud õpilasena huvitasid O. Looritsat võimalikud muistsed semiidi ja soome-ugri hõimude vahelised kontaktid, mis tema sõnul ulatusid kiviaega. Levinumate ühismotiividena nimetab ta kuufaase, Paani surma, Paabeli torni ja hinge sümboliseerivat kurge. O. Loorits tunnistab siiski, et allikate vähesus, aga ka võimalikud muutused, mida rahvatraditsioon on pärast kirjalikku talletamist läbi teinud, teeb nende kahe traditsiooni geneetilise seose kindlaksmääramise väga raskeks. Ta soovitas edasises uurimistöös tugineda järjepidevale materjali kogumisele välitööde käigus.

Oskar Loorits mainis veel asjaolu, et Eesti Rahvaluule Arhiivis koostati selle algusaastatest alates spetsiaalseid uurimisprogramme eesmärgiga koguda Eestis juudi folkloori. Mõne aasta eest Tartut külastades õnnestus mul mõningaid kogutud materjale ka näha. Paul Ariste kogusse kuuluvatesse käsikirjalistesse kaustikutesse on juudi lapsed pannud kirja heebrea- ja jidišikeelseid kirjeldusi sabati ja teiste juudi pühade tähistamisest oma kodus. Lapsed on kirjutanud üles kodus kuulnud mõistatusi ja vanasõnu ning lühemaid jutukesi. Praegu moodustavad need üleskirjutused hindamatu

nud Seleukiidide ja Ptolemaioste (Lagiidide) dünastiate valitsusajal aset leidnud hellenistliku kultuuri võidukäiku. Isegi pärast Rooma tungimist Palestiina ja Lähis-Ida aladele tugeva poliitilise ja sõjalise jõuna ei muutunud ladina keel seal piirkonnas selliseks üldiseks kultuurkeeleks nagu kreeka keel. Vanakreeka ühiskeel koinee säilitas oma valitseva seisundi kultuurkeelena.

Nii kreeka kui kogu hellenistliku kultuuri mõju hilisantiigi judaistlikes tekstides, talmudis ja *midraši* kirjanduses on tunnustatud ja uuritud alates nende tekstide teadusliku uurimise algusest 19. sajandi algaastail. Tegelik huvi nende vastu tekkis 19. sajandi lõpul. Siinkohal mainin olulisimaid uurimusi selle kultuuriseose teemadel: Samuel Kraussi *Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrash, und Targum* (eesti k *Kreeka ja ladina laensõnad talmudis, midrašis ja targumis* (1989–1899), Louis Ginzbergi *The Jewish Publication Society of America* kirjastamisel aastatel 1909–1938 Philadelphias välja antud elutööd *The Legends of the Jews* (vt ka uustrükk Ginzberg 1998), mis sisaldab suurepäraseid võrdlevaid kommentaare nii klassikaliste kui ka varakristlike paralleelide kohta, eriti just Kreekas; ning lõpuks Saul Liebermani kaht meistriteost: *Greek in Jewish Palestine: Studies in the Life and Manners of Jewish Palestine in the II–IV Centuries C.E* (1942) ja *Hellenism in Jewish Palestine: Studies in the Literary Transmission, Beliefs, and Manners of Palestine in the I Century B.C.E – IV Century C.E* (1950). Elimelech Halevy on otsinud mitmes teoses judaistlikes ja Kreeka-Rooma klassikalistes tekstides leiduvaid tekstilisi paralleele (nt Halevy 1975). Hilisema põlvkonna teadlaste (Hirshman, Boyarin, Shaked & Schaefer, Bohak jt) uurimustes on tihti tähelepanu all teoloogilised seosed varakristlike või Babüloonia ja Egiptuse maagiliste tekstidega.

Minu huvi keskendub eeskätt rahvajuttude süstemaatilisele uurimisele rabinistlikus kirjanduses (Hasan-Rokem 1987: 73–87; 1993: 5–12; 2000).

Rabinistlik kirjandus sisaldab arvukalt erinevatesse kontekstidesse põimunud rahvajutte (pühakirjatõlgendused, sünagogigijutlused, juriidilised arutlused ja messialikud nägemused). Tänu oma teadmistele rahvajutu kontekstist, mis põhinevad tänapäeval rahvapärимuse konteksti uurimisel (Ben-Amos 1993: 209–226), on meil võimalik uurida muinastekste nende edasikandumise ja kasutamisega seotud kommunikatiivsete protsesside tasandil.

Erinevalt filoloogiale ja ajaloole keskendunud teadlastest, kes kalduvad kinnistama kultuurisest üks-ühest kommunikatsiooni võrdlusaluse ja teise teksti vahel, ilmnevad rahvajutu uurimisel selle nähtuse palju laiemad piirid, mida olen oma eelnevates uurimustes nimetanud kultuuridevahelisteks narratiivseteks dialoogideks (Hasan-Rokem 1998: 109–129). Teoreetiliselt on see lähenemine seotud muistsete rahvajuttude uurimise dialoogikontseptsiooniga, mis on kultuuriuurimises üldiselt ja ka folkloristikas saavutanud iseäranis 1990. aastatest alates üha huvitavama ja kesksema positsiooni (Maranhao 1990; Crapanzano 1992 (eriti 2. osa); Tedlock & Mannheim 1995; Hasan-Rokem 1994: 103–116; 1999: 37–44). Selles lähenemises tuuakse välja ka jututüüpide ja -motiivide traditsioonilistel mõistetel põhinevad tekstidevahelised seosed. Siinkirjeldatud juhtumid on siiski eelkõige tekstilist laadi, sõnatasandil.

Olen varasemates käsitlustes viidanud mõistatuste, aga ka nende suguluses olevate unenäo- ja mõistujuttude keskele tähtsusele Palestiinas 5. sajandi alguses koostatud rabinistlikus kirjanduslikus tekstis *Rabi nutulaulud*, mis tõlgendab ja arendab edasi Vana Testamendi Jeremija nutulaule. Tekst keskendub peamiselt Teise templi hävitamisele ja martüroloogiale. Seetõttu on paljud teadlased hämmastunud, leides teksti keskelt 11 suurepäraselt mõistujuttu, sealhulgas mõistatusi, ülesandeid, sõnamängu ning isegi ironiat ja nalju. Oma varasemas töös selgitasin pikemalt nende lugude eksistentsiaalset tähtsust just kohas, kuhu need on põimitud, võideldes nii mõnevõrra tauniva arvamuse vastu, et need lood toovad vaid “naljakat vaheldust” (Hasan-Rokem 2000: 39–66). Sõnamängud ja kalambuurid, mida praegu käsitlen, täidavad mõnedes sellistes mõistujuttudes ning nendesarnastes unenäojutustustes ja -tõlgendustes olulist ülesannet ning järgnevad neile.

Teine huvitav pisifakt, mis seda arutelu valgustab, on see, et mõistatusjutte lavastatakse Jeruusalemma ja Ateena elanike vaheliste teadmiste võistlustena, milles aga jeruusalemlased saavutavad alati edumaa. Seega teenivad jutud peamiselt juutide kaotust ja ebaõnnestumist kirjeldava teksti konteksti raames rahvusliku sõltumatuse säilitamise ideed, võimaldades neil vastandada end roomlastele, et hoida alal eneseväärikust ning luua kujutluses selline situatsioon, kus ka neil on võimalik võita – nimelt teadmiste vallas. Asjaolu, et võisteldakse ateenlaste, mitte aga roomlaste vastu, annab tunnistust sellest, et Ateenale iseloomulik tarkuse võrd-

kuju roll on säilinud ka hilisantiigi kultuuripildis, sajandeid pärast Rooma muutumist poliitilise võimu keskmeks. Samuti väljendub siin peaaegu irooniline mäng kreeka sõnadega.³

Praegu aga esitaksin vahest kõige selgema näite jutust, mis räägib unenägudest. Ülalmainitud Jeruusalemma ja Ateena elanike vaheline vastasseis mõistatusjuttudes esineb unenäojuttudes oluliselt reaalsema vastasseisuna juutide ja nende hilisantiikaja Palestiina lähinaabrite, samaarialaste vahel. Seda vastasseisu peegeldab samaarialaste mitmekülgne kujutamine rabinistlikus kirjanduses, aga ka Uues Testamendis, mis väljendub selles, et rabi tõlgendused on usaldatavad, samas kui samaarialase tõlgendusi naeruvääristatakse ja peetakse pettuseks.

Esimene näide pärineb loost, milles unenägu tõlgendatakse rabiinide akadeemias ja tõlgendaja pole keegi muu kui rabi Aqiva. Aqivat, kelle elulugu jutustatakse rabinistliku kirjanduse kohta erandlikult detailirohkes novellis, teatakse rabide hulgas kui kõige keerukamate tõlgendusviiside kasutajat. Tema tõlgendusmeetodid on tähelepanuväärsed oma täpses ja fantaasiarohkes tähenduse väljendamises mitte ainult sõnade, vaid ka häälikute kõla ja tähtede vormi tasandil, kaasa arvatud selles eriti ornamentaalses stiilis, millega ta tähed kirjarullile kirjutab. Viide kreekakeelsele sõnamängule on siinses näites küllaltki ilmne:

Mees tuli rabi Aqiva jutule ja kõneles talle: "Mulle näidati unes: "Mine Kappadokiasse ja sa leiad oma isa varanduse." Tema [Aqiva] küsis: "On su isa oma elu jooksul üldse Kappadokias käinud?" Mees vastas: "Ei." – "Siis mine ja loenda kümme sarikat ja sa leiad oma isa varanduse." Kust rabi Aqiva selle tuletas? Cappa tähendab sarikat ja deka tähendab kümmet (Rabi nutulaulud 1: 1).

Sel lool leidub kolm paralleeli veel mujalgi rabinistlikus kirjanduses, samuti unenäotõlgenduse kontekstis.⁴ Vastavalt teadmistele rabi Aqiva eksegeetilistest võtetest on selliseid meetodeid kasutatud ka *Rabi nutulaulude* tekstis, mida S. Liebermani tõestuse kohaselt on mõjutanud kreeka *grammatikoi* meetodid. Nii tähistab *notariqon* sõna jagamist osadeks, kusjuures igale osale omistatakse eraldi tähendus (siin *cappa* ja *dokia* = *deka*) ning *gimatria* – viitamine tähtede arvilisele väärtusele, mis on iseloomulik nii kreeka kui ka heebrea tähestikule. Kakskeelne taustsüsteem loob keeruka tõlgendusmusteri. Jaotuse aluseks on Väike-Aasia linnanimi

ning see kordub kõigis kolmes jutuversioonis. Sellel linnal on rahvapärilises kõrvaltähendus ja Muinas-Kreeka folklooris oli linna elanike kohta käibel arvukalt stereotüüpe. Sõna *cappa* kannab süüria-aramaakeelse sõna *kashura* eeskujul sarika tähendust, number kümme on tuletatud linna nime teisest poolest ja muudetud fonetiliselt samakõlalise sõna *deka* järgi.

Jutu teisese versioonis (Palestiinia Talmudis) esineb pisut teistsugune sõnamäng, ka unenäo tõlgendaja on teine – rabi Yossi Ben Halافتa. Selles loos tuletatakse number kümme linna nime esimesest poolest, sest *kappa* on kreeka tähestikus kümnes täht (kreeka tähestiku varasemas versioonis oli *kappa* üheteistkümnene). Kuigi *kappa* arvuline väärtus on kaksikümme, ilmneb siin heebrea mõju, kus tähestiku kümnenda tähe arvuline väärtus on tõepoolest kümme. Ka linnanime teist poolt tõlgendatakse kreeka etümoloogia kaudu (*δοκόζ* = sarikas).⁵

Arvukalt võimalusi sõnamänguks pakub mitmekeelne reaalsus, kus kõik – nii aramea, heebrea, kreeka kui ka süüria keel – on jutustajatele ja kuulajaskonnale mängulise tõlgendusviisi loomiseks vähemasti kuuldeulatuses (Fraade 1992: 253–286).

Seega omistab Palestiinia Talmud Bet Guvrini rabi Jonathanile (u 300 pKr) seisukoha, et “maailmas on kasutamiseks neli meeldivat keelt [---] kreeka keel [la’az] laulmiseks, ladina keel võitlemiseks, süüria (palestiina-aramaia [sursi]) itkemiseks ja heebrea keel [dibbur] kõnelemiseks” (J. Megillah 1, 11 (9), 71b) (Fraade 1992: 269).⁶

Seega on antud vahetustegurid järgmised:

- 1) linnanimi Kappadokia (enamikus rabinistlikes allikates esineb kujul Cappodocia);
- 2) sarikad – heebrea keeles *gora*, süüria keeles *kashura*, aramea keeles *shura* ja kreeka keeles *δοκόζ*;
- 3) sarikate arv, mis on enamasti kümme, vahel aga vastavalt kreeka arvule *kappa* kaksikümme.

Kui linna nimi ja isegi arvsõna on sõnamängus peaaegu muutumatud, tekitab probleemi sõnavalik sarika kohta. Tähistatud eseme (s.t sarika) osas valitses aga erinevate jutustajate vahel täielik üksmeel. Tähistatu valik muutus vastavalt sellele, milline osa “liitsõnast” Kappadokia valitakse tähistamiseks arvsõna, kas *kappa* või *deka*. Seejärel kohandati ülejäänud häälikud nii, et vastav sõnaosa tähistaks selle

Galit Hasan-Rokem

keelekeskkonna ühes kasutuskeeles sarikat. Tuleb veel meenutada, et kreeka keeles on arvsõna kümme (δεκα) ja nimisõna sariikas (δοκός) foneetiliselt väga lähedased. Tõenäoliselt just see sõnamäng andiski tõuke lühikese jutusüžee loomiseks, mis esineb uue, keeleliselt palju keerukama situatsiooni erinevates variantides.

Siinkohal meenub ka jututüüp AT 910D *Poodud mehe varandus*. Rikas mees räägib surivoodil oma pojale, et kui too peaks kunagi oma varanduse kaotama, siis poogu ta end katuse alla üles. Poeg raiskab kogu oma vara. Lõpuks, kui ta on otsustanud järgida isa soovitusi end üles puua, kukub katus ta keha raskuse tõttu alla ja koos sellega ilmub välja raha, mille isa oli sinna peitnud. On tähelepanuväärne, et tüübiregistri järgi esindavad seda jututüüpi nii balti rahvaste kui ka Lähis-Ida ja Ida-Aasia rahvajutud.

Seega on siin tegu tavaliselt piiblitõlgenduses kasutatavate kultuurisestest tõlgendustavade ning hilisrooma ja varabütsantsi ajastu Palestiinas valitsenud mitmekeelsuse keeruka koosmõjuga, mis iseloomustab kõnealuse sõnamängu laadi.

Pöördudes tagasi juttu ümbritsevate kontekstide funktsiooni juurde tõsta Rooma okupatsiooni all ohvriseisusse tõugatud juutide eneseteadvust, võib väita, et siin esitatud muistsete juudisoost jutustajate tarkus on kehastunud nende võimes suhelda keerulises keelelises ja poliitilises olukorras sellise poeetilise vaprusena.

Nagu juba mainitud, on see näide ilmekaim, kuid ka lihtsakoeilisim *Rabi nutulaulude* lugude seas; teiste sealsete lugude uurimine jääb edaspidiseks.

Tõlkinud Kait Realo-Tamm

Kommentaariid

¹ Vihje Lewis Carrolli raamatu pealkirjale *Alice peeglitagusel maal* (origaali tiitel: *Through the Looking Glass*) (tõlkija kommentaar).

² O. Loorits viitab Paul Ariste artiklile ajakirjas *Eesti Kirjandus* (Ariste 1932).

³ *Rabinism, mis tõepoolest ka võidule pääses, on tänu võlgu kreeka keele sissetungile, näiteks mõiste paideia ülevõtmise eest juutide õppimisele keskenduvas eluideaalis* (Momigliano 1994: xiv).

⁴ Palestiinia Talmudi traktaat *Measer Shenit* (Teine kümnendik) 4: 12 (suurköide 55d); Babüloonia Talmudi suurköide 56b; *Genesis Rabbah* 68: 12, lugu Joosepi unenäo tõlgendustest.

⁵ Babüloonia Talmudis esinev sõnamäng sarnaneb *Rabi nutulauludes* kirjeldatuga.

⁶ Vt ka S. Fraade (1992: 274): [---] *eelduseks on, et targumi* (arameakeelne Vana Testamendi osaline tõlge – toim) *kontekst oli nii teadustöös kui ka jumalakummardamises kakskeelne, kusjuures Palestiinas kasutati laialdaselt (muidugi kreeka keele kõrval) väljendusvahendina ja ajastu mõistmiseks ka heebrea ja aramea keelt mitte ainult Bar-Kohba juhtimisel aset leidnud ülestõusuni (nagu üldiselt arvatakse), vaid veel pikka aega pärast sedagi.*

Kirjandus

Ariste, Paul 1932. Juut eesti rahvausus. *Eesti Kirjandus* 1, lk 1–17; 3, lk 132–150; 5, lk 219–228.

Ben-Amos, Dan 1993. 'Context' in Context. *Western Folklore* 52, lk 209–226.

Crapanzano, Vincent 1992. *Hermes' Dilemma & Hamlet's Desire: On the Epistemology of Interpretation*. Cambridge & London: Harvard University Press.

Fraade, Steven 1992. Rabbinic Views on the Practice of Targum, and Multilingualism in the Jewish Galilee of the Third-Sixth Centuries. Lee I. Levine (toim). *The Galilee in Late Antiquity*. New York & Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, lk 253–286.

Ginzberg, Louis 1909–1938. *The Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Ginzberg, Louis 1998. *The Legends of the Jews*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Halevy, Elimelech 1975. *The Historical-Biographical Legend: From the Great Knesset until R. Judah Hanasi in Light of Greek and Latin Sources*. (Heebrea k.) Tel-Aviv.

Hasan-Rokem, Galit 1987. The Snake at the Wedding: A Semiotic Reconsideration of the Comparative Method of Folk Narrative Research. *ARV: Scandinavian Yearbook of Folklore* 43, lk 73–87.

Hasan-Rokem, Galit 1993. Within Limits and Beyond: History and Body in Midrashic Texts. *International Folklore Review* 9, lk 5–12.

Hasan-Rokem, Galit 1994. Proverbs of Dialogue and a Dialogue of Proverbs: Georgian Proverbs in Israel. *Proverbium* 11, lk 103–116 (vt ka e-ajakiri *De*

Galit Hasan-Rokem

Proverbio http://info.utas.edu.au/docs/flonta/D,P,2,2,96/GEORGIAN_PROVERBS.html – 31. august 2003).

Hasan-Rokem, Galit 1998. Narratives in Dialogue: A Folk Literary Perspective of Interreligious Contacts in the Holy Land in Rabbinic Literature of Late Antiquity. Arie Kofsky & Guy G. Stroumsa (toim). *Sharing the Sacred: Religious Contacts and Conflicts in the Holy Land – First-Fifteenth Centuries C.E.* Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, lk 109–129.

Hasan-Rokem, Galit 1999. Are There Genres in this Discourse. Jawaharlal Handoo & Anna-Leena Siikala (toim). *Folklore and Discourse*. Mysore: Zooni Publications, lk 37–44.

Hasan-Rokem, Galit 2000. *Web of Life: Folklore and Midrash in Rabbinic Literature*. Stanford: Stanford University Press.

Krauss, Samuel 1898–1899. *Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrash, und Targum: Preisgekrönte Lösung der Lattes'schen Preisfrage* 1–2. Berlin: S. Calvary.

Lieberman, Saul 1942. *Greek in Jewish Palestine: Studies in the Life and Manners of Jewish Palestine in the II–IV Centuries C.E.* New York: Jewish Theological Seminary.

Lieberman, Saul 1950. *Hellenism in Jewish Palestine: Studies in the Literary Transmission, Beliefs, and Manners of Palestine in the I Century B.C.E – IV Century C.E.* New York: Jewish Theological Seminary.

Loorits, Oskar 1935. *Pharaos Heer in der Volksüberlieferung I. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused* 3 = Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 3. Tartu.

Loorits, Oskar 1957. Ha-yehudim ba-massoret ha-ammamit ha-estonit [Juudid eesti rahvapärämuses]. *Yeda-Am* 3, lk 98–100.

Maranhao, Tullio (toim) 1990. *The Interpretation of Dialogue*. Chicago: University of Chicago Press.

Momigliano, Arnaldo 1994. *Essays on Ancient and Modern Judaism*. Chicago & London: The Chicago University Press.

Tedlock, Dennis & Mannheim, Bruce (toim) 1995. *The Dialogic Emergence of Culture*. Urbana: University of Illinois Press.